

УДК 32:94(=411.16)(=214.58)(477)
DOI: 10.53317/2786-4774-2022-1-6

Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності

Анотація. Стаття присвячена науковому аналізу проблеми меморіалізації теренів Бабиного Яру в суверенній Україні. Автор розкрив історичний контекст цієї проблематики, лапідарно представивши історію трагедії Бабиного Яру, злочинів націонал-соціалізму, вбивство цивільного населення – і євреїв, і не євреїв Києва – під час нацистської окупації міста в роки Другої світової війни. Особливу увагу в статті приділено сучасному стану збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру, політичній складовій цієї проблеми, зокрема – боротьбі проти проросійського проєкту вшанування пам'яті жертв Голокосту і жертв Бабиного Яру.

Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Anatolii Podolskyi,
PhD in Historical Sciences,
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-1704-9674
apodolskyi@gmail.com

У статті розглянуто головні наукові, меморіальні та політичні аспекти й принципи діяльності приватного фонду „Меморіальний центр Голокосту “Бабин Яр”” (МЦГБЯ). Наведено приклади втручання цієї фундації в українську політику пам'яті з метою впливу на зміну української традиції вшанування пам'яті про жертви Другої світової війни, що формувалася в останні тридцять років та спроб просування історичних наративів путінського режиму. Запропоновано шляхи подолання такого впливу на політику і культуру пам'яті в Україні, представлено переваги державної концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру.

На думку автора, першим кроком до втілення у життя цієї концепції має стати консолідація зусиль усіх зацікавлених у гідному вшануванні пам'яті жертв Голокосту та Бабиного Яру. Йдеться насамперед про спільні зусилля профільних, фахових установ, державних інституцій та неурядових, громадських об'єднань у створенні справжнього Національного меморіалу на території Бабиного Яру, що увічнить пам'ять усіх цивільних та військових жертв цього трагічного місця не тільки столиці, але й всієї країни. Автор наголошує на важливості й актуальності цієї форми боротьби за пам'ять і власну історію, необхідності протистояння російській агресії в царині формування історичної пам'яті про Другу світову війну в Україні.

Ключові слова: Бабин Яр, політика пам'яті, культура пам'яті, Голокост, геноцид ромів, антисемітизм, нацизм, Друга світова війна, „війна пам'ятей”, російська агресія, державна Концепція комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру.

Preservation of the Memory of the victims of Babyn Yar: memorial contexts and political challenges of the present

Abstract. The article is devoted to the scientific analysis of the problem of memorialization of terrains of Babyn Yar in sovereign Ukraine. The author revealed the historical context of this issue, succinctly presenting the history of the tragedy of Babyn Yar, the crimes of Nazi regime, the murder of civilians – Jews and non-Jewish people of Kiev, during the German occupation of the city during World War II. The article pays special attention to the current state of preservation of the memory of the victims of Babyn Yar, the political component of this problem, in particular the fight against the pro-Russian project of commemoration, including Holocaust victims and victims of Babyn Yar.

The article considers the main scientific, memorial and political aspects and principles of activity of the private fund "Babyn Yar Holocaust Memorial Center" (BYHMC). In the article are given the examples of this foundation's interference in Ukrainian memory policy in order to change the Ukrainian tradition of honoring the memory of the victims of World War II, which has developed over the past thirty years, and attempts to promote historical narratives of the Putin regime. The ways of overcoming such influence on the politics and culture of memory in Ukraine are offered, the advantages of the state concept of complex memorialization of Babyn Yar are presented.

According to the author, the first step towards the implementation of this concept should be to consolidate the efforts of all those interested in honoring the memory of the victims of the Holocaust and Babyn Yar. First of all, it is a joint effort of specialized, professional institutions, state institutions and non-governmental, public associations to create a real National Memorial on the Babyn Yar territory, which will perpetuate the memory of all civilian and military victims of this tragic place not only in the capital but throughout the country. The author emphasizes the importance and urgency of this form of struggle for memory and history, the need to resist Russian aggression in the field of forming a historical memory of World War II in Ukraine.

Key words: Babyn Yar, politics of Memory, culture of Memory, Holocaust, Roma genocide, anti-Semitism, Nazism, World War II, „war of memories”, Russian aggression, state Concept of complex memorialization of Babyn Yar.

Вступ. До постановки проблеми. Поряд з мирним протестом українців проти злочинної проросійської влади, з Революцією Гідності, з початком російської агресії проти України в 2014 році та гарячої фази цієї війни, що почалася 24 лютого 2022 року з повномасштабного вторгнення російських військ на нашу землю, історична минувшина, а надто події ХХ століття стали також полем битви з агресором, частиною якого є „війна пам'ятей” щодо трагічного і геноцидального минулого. Нині це поле битви є не менш важливим, ніж безпосередня участь у війні з нашим ворогом – Російською Федерацією. Від результатів цієї битви за нашу історичну пам'ять залежить майбутнє українського суспільства, держави загалом. Власне, це битва за нашу державну, політичну, громадянську та культурну ідентичність і суб'єктність. Один з потужних аспектів цього поля битви – це боротьба української культури і політики пам'яті з небезпечними викликами з боку країни-агресора в царині вшанування пам'яті жертв Другої світової війни, жертв Голокосту, а найперше – вшанування пам'яті жертв масових убивств, учинених нацистами в Бабиному Яру.

Метою пропонованої статті є дослідити сучасний дискурс щодо проблеми меморіалізації теренів Бабиного Яру, вшанування пам'яті єврейських і неєврейських жертв масових убивств цивільного населення в цій місцині в роки нацистської окупації України часів Другої світової війни. Важливо показати небезпеку підтримки проросійського проєкту вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру та переваги державної Концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру [1, с. 8]. Актуальність цієї проблематики стала беззаперечною, коли російська війна проти українського народу і української державності з 24 лютого 2022 року вступила у фазу повномасштабного вторгнення ворога на територію нашої держави.

Дискусія серед українських істориків, культурологів, політологів щодо форм і змісту увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру в Києві триває останні п'ять років. Написано і сказано у науковому середовищі та публічному просторі доволі багато. Дискурс точиться навколо питань створення і змісту майбутнього меморіалу та музею/музеїв у рамках цього меморіалу. Варто відзначити наукові та публіцистичні матеріали, що побачили світ за цей період, авторами яких стали В. Нахманович, Т. Пастушенко, О. Лисенко, Ю. Шаповал, А. Кірідон, Ю. Ніколаєць, В. Гриневич [2–8]. Роботи цих учених та інших науковців в основному присвячені розбіжностям, що існують між українським державним проєктом меморіалізації теренів Бабиного Яру та приватним проросійським проєктом, що намагається посісти чільне місце в царині української культури та політики пам'яті про жертви Другої світової війни.

Вшанування пам'яті про жертви націонал-соціалізму, зокрема жертви Голокосту в Україні часів Другої світової війни і нацистської окупації, перебуває не тільки в площині історичних досліджень чи комеморативних практик, а й в царині суспільного і політичного життя в країні, зокрема в протистоянні українофобській пропаганді з боку путінського режиму. Яскраво ілюструє цю тезу поточне становище з увічненням пам'яті жертв Бабиного Яру, як воно склалося за останній період.

Держава сьогодні не забороняє наукову, освітню чи громадську діяльність у царині пам'яті про Голокост, проте вона й не виступає ініціатором таких заходів та по-справжньому, реально не підтримує їх, хоча, водночас, майже завжди декларує цю підтримку. Це демонструє певну слабкість державної політики пам'яті щодо жертв Другої світової війни в Україні. Це – виклик спільноті України. Українська держава має сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства у сьогоденні [9, с. 84].

Історичні контексти. Бабин Яр увійшов в історію України перш за все як місце страшного злочину нацистської окупаційної влади в Києві, масового вбивства цивільного населення міста, передовсім київських євреїв, під час Другої світової війни. У цій місцевості в Києві 29–30 вересня 1941 р. нацисти розстріляли близько 34 тис. євреїв – жителів міста. Як місце страти, Бабин Яр використовували й упродовж наступних двох років. Він

став спільною могилою для євреїв, ромів, радянських військовополонених, українських націоналістів, душевнохворих, в'язнів Сирецького табору та загалом усіх тих, кого гітлерівці вважали своїми ворогами. За дуже обережними оцінками дослідників історії Бабиного Яру можемо сьогодні казати приблизно про 100 тисяч убитих там людей більше ніж за два роки нацистської окупації міста Києва [10].

Бабин Яр увсьому світі відомий як один із найтрагічніших і найвиразніших символів Голокосту. Разом із тим, як місце пам'яті він має низку суттєвих відмінностей від інших місць масового знищення євреїв нацистами під час Другої світової війни. По-перше, під час нацистської окупації Києва 1941–1943 рр. Бабин Яр став місцем страти та поховання не лише євреїв, а й інших груп, які були об'єктом нацистських переслідувань за расовими, політичними та іншими мотивами: ромів, українських націоналістів, комуністів, радянських військовополонених, душевнохворих, цивільних заручників, українських і радянських підпільників, в'язнів Сирецького концтабору. По-друге, у повоєнні радянські часи Бабин Яр виявився місцем техногенної Куренівської катастрофи 1961 р., що також забрала життя близько 1,5 тис. людей. Пізніше Бабин Яр стає місцем постійного зіткнення між громадськістю, насамперед єврейською, але також українською та російською, яка прагнула гідно вшанувати пам'ять жертв Голокосту, з одного боку, та владою, котра спершу намагалася взагалі знищити сам яр та пам'ять про його жертви, а згодом наполегливо перетворювала його на складову міфу про „безіменні жертви” з-поміж військовополонених та „мирних радянських громадян” – з іншого. У ті самі часи виникають спроби певних маргінальних груп узагалі заперечити трагедію Бабиного Яру й подати її у вигляді єврейського міфу.

Нарешті, за період незалежності України Бабин Яр перетворився на місце формування низки окремих історичних пам'ятей різних етнічних, політичних, конфесійних та інших соціальних груп і громадських організацій, що репрезентують нащадків жертв нацизму та комунізму. Це призвело до дефрагментації пам'яті та ускладнює спільне розуміння трагічних сторінок минулого, проявилось у встановленні численних пам'ятних знаків, присвячених цим жертвам (як групам, так і окремим особам). Слід також враховувати той факт, що ще за часів Російської імперії Бабин Яр був оточений низкою кладовищ, які природним шляхом сформували багатоконфесійний некрополь. У повоєнний період він був майже повністю зруйнований, а потім значною мірою забудований. Цей процес триває й надалі. Усе це призвело до того, що фактична історія Бабиного Яру є набагато тривалішою, ніж період Голокосту та нацистської окупації, що має бути враховано та відображено в будь-яких проєктах його меморіалізації.

Станом на сьогодні Бабин Яр і прилеглий некрополь – це переважно невпорядкований простір громадського парку та лісопаркової зони, у якому в хаотичному порядку встановлено 31 пам'ятник, пам'ятний знак, а також їх групи, що не становлять будь-якого архітектурного та ландшафтного ансамблю. Кількість цих пам'ятних знаків збільшується щорічно.

Ще вільна від забудови територія Бабиного Яру та історичного некрополя нині переважно входить до складу Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр”, Лук'янівського державного історико-меморіального заповідника, що включає також Військове кладовище, парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва „Кирилівський Гай” та об'єкт природно-заповідного фонду „Реп'яхів Яр”. Наразі громадська та державна ініціатива перейшла від встановлення окремих пам'ятників до проектів створення музеїв, великих меморіальних комплексів, а також повного чи часткового впорядкування меморіального простору. Слід зазначити, що дотепер у Києві немає жодного окремого музею або постійної експозиції в одному з наявних музеїв, присвячених історії і трагедії Бабиного Яру [1, с. 6].

Політичні виклики. Проблематика увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру фактично стала полем битви за історичну пам'ять в Україні з появою дивної приватної фундації за назвою „Меморіальний центр Голокосту „Бабин Яр”” („Babyn Yar” Holocaust Memorial Center”, МЦГБЯ) [9, с. 84]. Керівництво цієї фундації пропонує українському суспільству і Українській державі створити на теренах Бабиного Яру Музей Голокосту, подаючи власну концепцію такого музею і забезпечуючий його фінансування без участі в цьому процесі нашої держави та ігноруючи думку і українських істориків, і української громадськості загалом, спираючись майже виключно на допомогу закордонних експертів. Таке ігнорування є, по суті, постколоніальним ставленням до України як до об'єкта, а не суб'єкта міжнародного права [11–13]. Головною небезпекою в цій ситуації є те, що фінансування цієї фундації відбувається з Росії. Кошти на Музей Голокосту в Києві, на території Бабиного Яру – це гроші російських олігархів, підконтрольних путінському режиму [14]. Таким чином, у сучасних умовах нападу РФ на Україну і російсько-української війни концепція майбутнього меморіального простору і музею може бути небезпечною для української політики пам'яті про жертви Другої світової війни. З відкритих джерел уже відомий, зокрема, так званий історичний наратив Меморіального центру [15], що був створений переважно без активної участі українських академічних учених. Керівником цієї експертної групи був нідерландський історик Карел Беркгоф, саме за ним було останнє слово щодо концепції Меморіалу і Музею, планів їх побудови. Зокрема, ключовим компонентом чи елементом наративу є тема Голокосту на теренах колишнього Радянського Союзу. Судячи з усього, європейський контекст історії Голокосту неважливий для авторів, адже Україна, з їхньої перспективи, бачиться однозначно частиною не європейського, а лише пострадянського простору, а Червона Армія – єдиним і найголовнішим рятівником людства від нацистського геноциду. Зрозуміло, що в такій концепції фактично не залишається місця для багатьох аспектів історичного контексту 1930–1950 років минулого століття на українських теренах, чим максимально ускладнюються аналіз і розуміння поведінки людей в екстремальних умовах сталінської і гітлерівської диктатур, взаємин суспільства і влади в цей період [15, с. 9–10]. На наш погляд, розкриття таких тем, як злочини сталінського режиму, антисемітизм і українофобія радянської системи до

війни, під час і після неї, радянсько-німецька співпраця 1939–1941 років, злочини обох режимів проти українців, євреїв, багатьох інших народів, складнощі українського націоналістичного підпілля, його негативні і позитивні аспекти, порівняння з радянським комуністичним підпіллям, є на сьогодні актуальними. Саме за допомогою такої проблематики є можливість вибудувати правдивий академічний, історичний дискурс, вивести наукову дискусію про трагічне минуле, зокрема про події Другої світової війни на землях України, з чорно-білого поля у площину, де знайдеться місце всім історичним відтінкам цього періоду, включаючи складні та суперечливі історичні сюжети [9, с. 86].

Схоже, що ця фундація уникає таких складнощів, вони просто виконують ідеологічне замовлення своїх керівників, що фінансують цей Меморіальний центр з російських джерел. Отже, ситуація з побудовою музею на меморіальній території Бабиного Яру виходить з площини академічної і, власне, культури пам'яті про жертви в царину суспільну, у тому числі політико-ідеологічну.

Доволі складна і політично забарвлена ситуація навколо формування культури пам'яті про жертви Другої світової війни в Україні має й інший аспект, який стосується причин виникнення цієї ситуації. Проросійський Меморіальний центр Голокосту не мав би жодних шансів виникнути в українському культурному просторі формування пам'яті про минуле, якби українська влада опікувалася цим питанням реально, по-справжньому, а не декларативно, як це відбувалося понад чверть століття і, на превеликий жаль, відбувається і надалі. Україна після набуття незалежності і суверенності в 1991 р. поступово позбулася радянського тотального контролю над пам'яттю про минуле, зокрема про війну з нацистською Німеччиною. Проте на зміну радянській політиці пам'яті (повністю ідеологізований, із раз і назавжди визначеними інтерпретаціями подій, з їх вибірковістю, назавжди табуйованими, зі встановленим пантеоном героїв і антигероїв,) Українська держава не спромоглася сформувати прийнятну для усього суспільства політику і культуру пам'яті про історичне минуле. Процес участі держави у формуванні політики пам'яті про жертви Другої світової війни розпочато, проте просувається він доволі повільно. З іншого боку, у політиці пам'яті активну роль стало відігравати громадянське суспільство. В той же час, на полі історичної пам'яті з'явилися інші актори чи гравці на кшталт згадуваної проросійської фундації. Така ситуація стала можливою внаслідок пасивності державного сектору країни в цій сфері, що збереглася з комуністичних часів: декларувати важливі для суспільного розвитку дії та, одночасно, геть нічого не робити в реальності чи робити вкрай недостатньо. Чого тільки вартє створення в 2006 році Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр” [16], діяльність якого була протягом десяти років майже непомітною. Активна робота цієї державної структури розпочалася влітку 2016 року, напередодні 75-х роковин з дня масових розстрілів євреїв нацистськими окупантами в Бабиному Яру. Саме в цей період Заповідник розпочав реновацію та реставрацію пам'ятних

знаків на меморіальних теренах, підготував тексти для інформаційних фондів, розпочав наукову і освітню діяльність щодо увічнення пам'яті жертв нацизму в Україні. Очевидно, що така меморіальна, наукова і освітня діяльність мала розпочатися водночас зі створенням Заповідника. А в реальності така надто повільна державна політика пам'яті фактично і призвела до появи на цьому просторі небезпечних для України проросійськи налаштованих акторів. Держава сьогодні не виступає саме ініціатором відповідних заходів і по-справжньому не підтримує їх, хоча, водночас, майже завжди декларує цю підтримку. Це – виклик історичній спільноті України. Українська держава має сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства у сьогоденні [17, с. 7].

З 2019 року діяльність проросійського МЦГБЯ, на жаль, набула нового поштовху, який ще більше продемонстрував українському суспільству і державі завдання цієї фундації, що полягає у фактичному руйнуванні засадничих принципів формування української політики і культури пам'яті про жертви Другої світової війни, зокрема про жертви Бабиного Яру. Наприкінці 2019 року господарями і спонсорами фундації – російськими бізнесменами, наближеними до владних структур РФ – Германом Ханом, Михайлом Фрідманом, Павлом Фуксом художнім керівником цього Меморіального центру був призначений російський режисер Ілля Хржановський [18]. Відразу після цього головний історик попереднього складу фонду професор Карел Беркгоф написав відкритого листа і оголосив, що йде з Меморіального центру, тому що не поділяє принципи роботи нового керівництва фонду [19]. В Україні І. Хржановський був відомий як автор сумнозвісного і суперечливого кінопроєкту „Дау”¹. Більшість співробітників МЦГБЯ були звільнені, й І. Хржановський запросив до роботи у фондї тих, хто відповідав його поглядам щодо створення меморіалу на теренах Бабиного Яру. Варто зупинитися детальніше на концепції діяльності МЦГБЯ, що зазнала певних змін з приходом І. Хржановського та його команди.

По-перше, просування радянського нарративу історії Другої світової війни та історії Голокосту у змісті діяльності Центру фактично залишилось, але формально анонсувалося, що майбутній Меморіал і Музей створюються

¹ „Дау” – масштабний кінопроєкт І. Хржановського про добу сталінізму, частина якого знімалася в Харкові протягом 2009–2011 років. Проєкт переважно фінансувався російським олігархом Сергієм Адоньєвим, проте в нього вклали гроші і українське Держкіно. Учасники „Дау” перевдягалися в одяг радянських часів, місяцями жили в побудованих стінах науково-дослідного інституту, відігравали та водночас проживали вигадані біографії, де їхні реальні особистості накладалися на вигадані, піддавалися фізичному і психологічному насиллю. Критика цього проєкту стосувалася переважно етичної складової проєкту. Адаже автори не один раз наголошували, що показане тут – „майже” правда, зокрема, екранні секс і зґвалтування, побойі, примус та приниження. За твердженнями творців проєкту, всі його учасники підписали договір про нерозголошення. Також, нібито, ніхто „не жалівся” на участь у проєкті, завжди міг відмовитися від участі та не звертався до суду. Все це викликає тільки обурення, зокрема тому, що Ілля Хржановський та його колеги абсолютно не думали про те, що травматичний досвід може проявитися далеко не завтра, а через багато років [20]. Докладний матеріал про виклики і небезпеки „Дау” опублікувала „Історична правда” [21].

для України. Очевидно, такий підхід не важко було передбачити. В публічних виступах І. Хржановського можна почути його думки і підходи щодо історії Голокосту та жертв Бабиного Яру як частини, в першу чергу, радянської історії [22]. Це важко сприйняти, адже створення такого меморіалу перебувало в руках російського режисера та фінансувалося російськими олігархами. Проте, що найбільше вразило українське громадянське суспільство і, фактично, остаточно налаштувало свідому частину українців проти МЦГБЯ, так це презентація концепції майбутнього меморіалу, як його бачив І. Хржановський. За „художнім замислом” авторів на теренах Бабиного Яру має бути створено інсталяцію, де кожен відвідувач матиме змогу зануритися в атмосферу часів нацистської окупації Києва, потрапити прямо в дні розстрілу німецькими окупантами цивільного населення міста і за власним бажанням взяти на себе роль ката, жертви, спостерігача! Ось уривок з цієї художньої концепції І. Хржановського: „...коридори з повним затемненням з’єднуюватимуть певні простори експозиції, а відвідувачів проведуть через них сліпі поводитирі. У коридорах будуть присутні різноманітні фізичні елементи, що справлятимуть сильний емоційний вплив на відвідувачів. Наприклад: звуки, відчуття вологості довкола, низька температура, метал, м’яка підлога, запахи і непевність стосовно довжини відтинку маршруту”². Відчуття перебування на зйомках фільму жахів на місці трагедії і масових убивств людей на теренах київського Бабиного Яру. Інформація з боку МЦГБЯ про їхні плани саме такої „меморіалізації” теренів Бабиного Яру надзвичайно обурила значну частину українського інтелектуального простору. Для багатьох киян, у яких сімейні історії та трагічні долі близьких їм людей пов’язані з Бабиным Яром, така концепція вважалася наругою над пам’яттю жертв. Діячі української культури виступили різко проти концепції цього Меморіального центру і особисто проти діяльності в Україні російського режисера І. Хржановського³. Проте видається доволі дивним і, насправді, неприйнятним, що частина українських інтелектуалів – критиків підходів І. Хржановського залишалася на позиціях, що в цілому МЦГБЯ має правильну і шляхетну мету і треба підтримати проросійську фундацію, але засудити діяльність п. Хржановського [25].

На наш погляд – це абсолютно хибний підхід до викликів, що пов’язані з увічненням пам’яті жертв Бабиного Яру. Тому що справа не тільки в сумнівних проєктах російського режисера, а величезною небезпекою є той факт, що вже майже шість років „Меморіальний центр Голокосту ”Бабин Яр”” поступово і системно приватизує пам’ять про жертви Бабиного Яру,

² Докладніше про всі етапи перебування відвідувача меморіальних теренів Бабиного Яру за художньою концепцією І. Хржановського можна прочитати в аналітичному матеріалі „Бабин Яр. Музей жахів режисера Хржановського” [23].

³ 13 травня 2020 року було опубліковано Звернення української культурної та наукової спільноти щодо меморіалізації Бабиного Яру. Підписали це Звернення більше тисячі українських інтелектуалів, серед яких були Мирослав Маринович, Оксана Забужко, Ярослав Грицак, Оля Гнатюк, Андрій Курков, Ярослав Яцків, Микола Рябчук, Євген Бистрицький та багато інших. Звернення було адресовано Президенту України, Прем’єр-міністру України, меру м. Києва. Воно залишилося без відповіді [24].

зокрема, пам'ять про жертви Голокосту в Україні, перебираючи на себе функції, які мають бути закріплені за державними органами, а саме, — за Національним історико-меморіальним заповідником „Бабин Яр”. Цей небезпечний процес для української культури і політики пам'яті та безпеки держави в цілому в останні три роки відбувається дивним і тривожним способом. Дивним видається те, що періодично на меморіальних теренах Бабиного Яру з'являються об'єкти, які, на наше переконання, не відповідають ні історичному значенню такого трагічного для історії України місця, як Бабин Яр, ні канонам вшанування пам'яті жертв на місцях масових поховань. Ідеться, наприклад, про такі об'єкти, як аудіовізуальну інсталяцію „Дзеркальне поле” (була представлена 29 вересня 2020 року), що складається з десяти розстріляних колон, які мають просто жахаючий вигляд, одразу серед киян дістали назву „дементорів”. „Я ще розумію, що таке може бути десь на Хелоуїн чи інсталяція "ОПЗЖ йде на вибори", але Бабин Яр — це місце скорботи, а не пересувний Луна-парк і не КВН у піонерському таборі”, — так написала викладачка КНУ імені Тараса Шевченка Оксана Мацько [26].

14 травня 2021 року на теренах Бабиного Яру МЦГБЯ відкрив символічну синагогу, яку було зареєстровано як меморіальний об'єкт за назвою „Місце для роздумів”. Проте синагога побудована на території старого православного Кирилівського цвинтаря. Очевидно, що такого не варто було робити, ще один приклад знущання над пам'яттю померлих. Єврейська громада виступила проти зведення синагоги у цьому місці, оскільки це суперечить релігійній єврейській традиції та може викликати напругу між вірянами різних конфесій. 6 жовтня 2021 року черговий об'єкт від МЦГБЯ — „Кришталева стіна плачу”, авторкою якого стала скандальна сербська художниця Марина Абрамович. Відомий український історик, один з головних промоутерів створення державної Концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру Віталій Нахманович доволі критично відреагував на всі ці витвори приватної російської фундації: „...з осені минулого року (2020 — *авт.*) спонсорований російськими олігархами і підтриманий президентом Володимиром Зеленським Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр" брутально захоплює нові простори Бабиного Яру і української історичної пам'яті. Жахливі дementори, що виють вдень і вночі на єврейському цвинтарі, "синагога для роздумів" на цвинтарі православному, інсталяція в пам'ять Куренівської катастрофи, складена з цеглин, що бачили Бейліса, — чи буде цьому межа? Що може протиставити українське суспільство цій ментальній агресії? Остання концепція Центру передбачає створення безлічі музеїв, парку, синагоги, інсталяцій тощо, тобто свідоме доведення до абсурду хаотичного палімпсесту пам'ятей” [27].

Українська культурна і наукова спільнота, представники громадянського суспільства країни неодноразово зверталися до всіх гілок влади в Україні з вимогою припинити толерувати і підтримувати МЦГБЯ. Всі звернення залишилися без відповіді [28]. В чому головна тривога і небезпека на сьогодні, вже під час повномасштабного вторгнення і російської відкритої

та брутальної агресії проти України? Насамперед у тому, що державні інституції, які відповідальні за меморіальну культуру в Україні, передовсім Міністерство культури та інформаційної політики, усе ще фактично підтримують проросійський фонд⁴. На наш погляд, сьогодні, під час нападу Російської Федерації на Україну і жорстокої війни проти українського народу з боку ворога, така позиція влади є помилковою і загрозливою. Про це весь час нагадують і пишуть українські науковці, представники громадянського суспільства, правозахисники. Вихід з такої ситуації може бути тільки один – об'єднання зусиль українських наукових, освітніх інституцій, підтримка цих інституцій з боку профільних державних установ і лобювання державної Концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру. Меморіал національного значення не може створюватися приватною фундацією, такий меморіал має бути державним. Саме тому державна Концепція комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру має бути в незаперечному пріоритеті для створення Національного меморіалу пам'яті жертв на цьому сакральному для української історії місці.

Шляхи подолання загрозливих політичних викликів. Багатотисячове співжиття українців та євреїв на українських землях не завжди було трагічним і конфліктним, як це спостерігалось в жакливу добу війни і Голокосту, відносини між двома спільнотами були різними, часто-густо відбувався продуктивний взаємовплив культур. Такий досвід надихає нас і сьогодні, коли українці і євреї намагаються будувати свою спільну антиімперську ідентичність у сучасній демократичній Україні [31].

Щоб ця перспектива антиімперської ідентичності у нас не зникла, державні українські інституції мають реально діяти разом із партнерами – громадськими професійними організаціями і бути в авангарді процесу формування сталої концепції спільної історичної пам'яті про минуле в сучасному українському суспільстві. Зокрема, це стосується меморіалізації простору Бабиного Яру і створення національного меморіалу у місцині, яка уособлює трагедію євреїв, українців, усіх, хто потрапив під молот нацистських злочинів.

Бабин Яр як місце пам'яті – це яскравий тест для нашої країни (і суспільства, і держави) на здатність, урешті-решт, по-справжньому взяти на себе відповідальність за пам'ять про минуле, не вибірково, не ситуативну, не політично кон'юнктурну, а справжню, щоб не було соромно перед сучасними і прийдешніми поколіннями. Бабин Яр – як символ Голокосту, як нагадування про жакливий злочин, як загальноукраїнське місце пам'яті, де знищено близько 100 тисяч жертв упродовж 1941–1943 рр., має бути

⁴ На початку 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики (МКІП) дозволило Національному історико-меморіальному заповіднику „Бабин Яр” передати в оренду на 15 років будинок колишньої контори єврейського кладовища. За рішенням міністерства ця будівля була передана в оренду МЦГБЯ [29]. Таким чином, історичний об'єкт „Контора єврейського кладовища”, єдина історична споруда у Бабиному Яру, де було заплановано розмістити державний музей, що має бути виключно в державній власності, опинився в оренді приватного фонду. На таке рішення МКІП відповідно відреагувала Робоча група з розробки концепції меморіалізації Бабиного Яру при Інституті історії України НАН України [30].

пріоритетним напрямом у вибудовуванні політики національної пам'яті Української держави.

Перші кроки для цього вже зроблені. Інститут історії України НАН України визначений Міністерством культури України базовою, провідною науковою, академічною установою для створення концепції Музею вшанування жертв Бабиного Яру та концепції всього меморіального простору Бабиного Яру. При Інституті історії з кінця 2017 року працює експертна робоча група з провідних істориків України, завданням якої є створення таких наукових концепцій. Наприкінці 2018 р. цією групою було підготовлено концепцію Музею вшанування жертв Бабиного Яру, і вона доступна нині для обговорення у відкритих джерелах, а в 2019 році також було завершено наукову роботу над академічною концепцією всього меморіального простору Бабиного Яру [32]. Можливо, це і буде початком спільної діяльності держави і суспільства в царині збереження історичної пам'яті і стане запорукою того, що в цю царину життя країни буде закрито вхід опонентам, які виступають проти демократичного розвитку України як європейської держави і мріють про повернення до імперії.

Висновки. Автори і авторки державної Концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру виокремили **основні проблеми**, що обумовили окреслений стан Бабиного Яру як історичного місця, безпосередньо пов'язані з позиціями різних акторів, задіяних у процесі його меморіалізації.

Із боку держави і громадянського суспільства, це:

– відсутність відчуття власної історичної відповідальності за пам'ять про Бабин Яр як символічного простору пам'яті загальноукраїнського та світового рівня;

– відсутність комплексного підходу до вшанування пам'яті та облаштування меморіального простору;

– сприйняття Бабиного Яру як місця винятково трагедій етнічних меншин, насамперед єврейської.

Із боку єврейської спільноти, це:

– прагнення до ексклюзивної пам'яті про трагедію Бабиного Яру як зворотна реакція на радянську політику замовчування єврейської трагедії;

– культивування пам'яті про Бабин Яр і Голокост, насамперед через накидання провини іншим народам, зокрема українцям, як засіб запобігання антисемітизму та антисіонізму;

– прагнення до символічної „приватизації” меморіального простору через зведення масштабних обшинних споруд як засіб демонстрації історичного тріумфу над нацизмом та антисемітизмом.

Із боку інших спільнот, насамперед українців, ромів, загалом киян, православних, це:

– прагнення до відокремленої ексклюзивної пам'яті про власні трагедії часів війни у контексті конкуренції пам'ятей.

Із боку всіх зацікавлених сторін, це:

- відсутність власної внутрішньої потреби у створенні інклюзивної моделі спільної пам'яті, навіть за щирої готовності вшанувати пам'ять про „чужі” трагедії;

- брак усвідомлення абсолютної моральної неприпустимості будь-якого будівництва на території розстрілів і поховань.

Проте слід чітко усвідомлювати, що зазначені аспекти є наслідком набагато складніших проблем розвитку українського суспільства, як-от:

- певні розбіжності у поглядах на подальший її розвиток у суспільстві загалом та серед окремих етнічних спільнот, насамперед українців і найбільших етнічних меншин;

- відсутність сформованої цілісної візії та політики історичної пам'яті, боротьба різних моделей пам'яті, домінування політичної кон'юнктури;

- відсутність цілісної та послідовної державної етнонаціональної політики, що, зокрема, передбачала би системну інтеграцію різних етнічних спільнот до єдиної політичної нації;

- відсутність комплексної візії історії України в європейському та світовому контекстах;

- відсутність цілісної містобудівної політики, зокрема в Києві – столиці Української держави;

- брак суспільної солідарності і досвіду співпраці держави та громадянського суспільства.

- небажання конструктивно враховувати сучасний досвід інших суспільств і держав у політиці пам'яті й меморіалізації трагедій такого масштабу.

Без розв'язання зазначених проблем, напевно, неможливо остаточно вирішити питання комплексної меморіалізації такого знакового у світовому та українському вимірах простору як Бабин Яр. Водночас послідовні зусилля з розв'язання проблеми меморіалізації Бабиного Яру суттєво сприятимуть вирішенню глобальніших питань.

Автори і авторки вважають, що провідною запорукою розв'язання проблеми комплексної меморіалізації Бабиного Яру є свідомо конструктивна співпраця всіх державних установ, наукових закладів, громадських організацій, етнічних і релігійних громад, що мають завданням збереження історичної пам'яті. Першим кроком до втілення у життя цієї концепції має стати консолідація зусиль усіх сторін, щиро зацікавлених у гідному вшануванні пам'яті жертв Голокосту та Бабиного Яру [26]. Це ще більше, особливо зараз, стає важливим і актуальним як одна з потужних форм боротьби за пам'ять і власну історію, форм протистояння російській агресії в царині формування історичної пам'яті про Другу світову війну в Україні. Науковий, освітній, інформаційний фронт, фронт боротьби за пам'ять про нашу минувшину, – тепер це також важливі фронти поряд з головним – боротьби Збройних сил України проти лютого і ненависного ворога – російського загарбника і окупанта, боротьби, що кожної миті наближає Україну, весь український народ до Перемоги.

Бібліографічні посилання

1. Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр” / авт. кол.: Г. Боряк (голова), В. Гриневич, М. Гудор, Н. Кашеварова та ін. Міністерство культури України, НАН України, Інститут історії України, Національний історико-меморіальний заповідник „Бабин Яр”. Київ, 2019. 119 с.
2. Нахманович В. Концепція Меморіального центру Голокосту „Бабин Яр”: невігластво чи наукове шахрайство? URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/12/1/151541/> (дата звернення: 16.05.2022).
3. Пастушенко Т. Бабин Яр і питання національної безпеки. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyu-yar-y-vopros-nacyonalnoy-bezopasnosty> (дата звернення: 16.05.2022).
4. Лисенко О. Бабин Яр: шоу на кістках у театрі абсурду. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2020/04/30/157421/> (дата звернення: 16.05.2022).
5. Шаповал Ю. Антикризовий ресурс політики пам'яті в Україні. *Політичні дослідження*. 2021. № 2. С. 111–134.
6. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна – Європа – Світ*. 2015. № 15. С. 244–250.
7. Гриневич В. Подолання тоталітаризму і постколоніалізму: трансформації культури та ідеології сучасної України. Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с.
8. Ніколаєць Ю. Історична політика у контексті реформування українського суспільства (2014–2019 рр.). *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні : зб. наук. праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432 с.
9. Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи. Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 280 с.
10. Бабин Яр: человек, власть, история: документы и материалы. В 5 кн. *Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий* / сост. : Т. Евстафьева, В. Нахманович; ред. кол. : С. Богунов, В. Воронин, А. Герус и др. Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра, Государственный комитет по делам национальностей и миграции, Государственный комитет архивов Украины, Служба безопасности Украины, Национальная библиотека Украины имени В. Вернадского, Музей истории г. Киева, Украинский центр изучения истории Холокоста. Киев : Внешторгиздат Украины, 2004. 730 с.
11. Подольський Анатолій. Бабин Яр та постколоніальний підхід. „Ми маємо виховати в собі культуру відповідальності за пам'ять про наше минуле”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyu-yar-ta-postkolonialnyy-pidhid> (дата звернення: 08.01.2021).
12. Пастушенко Тетяна. Бабин Яр і питання національної безпеки. „Відхід від концепту “Великої перемоги” як його центрального компоненту є одним із способів протистояти російській гібридній війні”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyu-yar-y-vopros-nacyonalnoy-bezopasnosty> (дата звернення: 16.05.2022).

13. Нахманович Віталій. Бабин Яр... як плацдарм для „русского мира”. *День*. 2017. 7 серпня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti-svitovi-dyskusiyi/babyn-yar-yak-placdarm-dlya-russkogo-mira> (дата звернення: 16.05.2022).

14. Щодо походження фінансування Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/pochemu-ukrainskie-vlasti-reshili-priyutit-tovarischa-fuksa.htm> (дата звернення: 23.11.2018).

15. Загальний огляд базового історичного наративу Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. URL: <http://prostir.museum/files/gvbhnmcgby1.pdf> (дата звернення: 16.05.2022).

16. Офіційний сайт Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр”. URL: <http://babyniar.gov.ua/> (дата звернення: 03.01.2019).

17. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: *Матеріали міжнародної наукової конференції 24-25 жовтня 2011 р., м. Київ*. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту. Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012.

18. Ілля Хржановський, художній керівник Меморіалу „Бабин Яр”, режисер фільму „Дау”. *Українформ*. 02.03.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2887839-illa-hrzanovskij-hudoznij-kerivnik-memorialu-babin-ar-reziser-filmudau.html> (дата звернення: 16.05.2022).

19. Нідерландський історик Карел Беркгоф заявив, що більше не може підтримувати проєкт Меморіалу „Бабин Яр” з етичних міркувань. URL: <https://povynarnia.com/2020/04/24/berkhoff/> (дата звернення: 29.04.2022).

20. Експертна оцінка кінопроєкту „Дау”. URL: <https://www.washingtonpost.com/nation/2019/01/25/hundreds-ordinary-people-spent-two-years-role-playing-soviet-totalitarianism-were-they-abused-art/> (дата звернення: 16.05.2022).

21. Скандальний фільм „Дау”: кримінал, знущання над дітьми та позиція „Бабиного Яру”. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/04/23/157384/> (дата звернення: 16.05.2022).

22. Ілья Хржановский о „Дау” и не только: чекисты, нацизм, священная свинья и любовь. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3abglr5mJ3E> (дата звернення: 15.05.2021).

23. Бабин Яр. Музей жахів режисера Хржановського. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/27/157398/> (дата звернення: 16.05.2022).

24. Звернення української культурної та наукової спільноти щодо меморіалізації Бабиного Яру. URL: <https://pen.org.ua/zvernennya-ukrayinskoji-kulturnoyi-ta-naukovoji-spilnoty-shhodo-memorializatsiyi-babynogo-yaru> (дата звернення: 16.05.2022).

25. Бад'йор Дар'я, Козленко Іван. Рік Хржановського у Меморіалі Бабиного Яру. Хроніки. URL: https://lb.ua/culture/2020/05/21/458037_rik_hrzanovskogo_memoriali.html (дата звернення: 15.05.2022).

26. У Бабиному Яру відкрили інсталяцію розстріляних колон. У соцмережах їх назвали „дементорами”. URL: <https://bigkyiv.com.ua/u-babynomu-yaru-vidkryly-instalyatsiyu-rozstrilyanyh-kolon-u-sotsmerezah-yih-nazvaly-dementoramy/> (дата звернення: 01.10.2020).

27. Нахманович Віталій. Палімпсест Бабиного Яру. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/03/15/159140/> (дата звернення: 01.04.2022).

28. Звернення українських євреїв до громадянського суспільства України. URL: <http://babiyar.org.ua/?p=1292> (дата звернення: 10.05.2022).

29. Мінкульт передав в оренду будівлю єврейського цвинтаря проросійському Меморіальному центру Голокосту. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/4/160737/> (дата звернення: 16.05.2022).

30. Нахманович Віталій. Питаннями Бабиного Яру опікується особисто голова ОП Єрмак. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/5/160747/> (дата звернення: 16.05.2022).

31. Петровський-Штерн Йоханан. Анти-імперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука; за

ред. Вадима Дивнича; наук, ред. Ярина Цимбал. Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики. Київ : Критика, 2018. 432 с.

32. Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру / авт. кол.: Боряк Г. (голова), Гриневич В., Гутор М., Кашеварова Н. та ін. НАН України, Інститут історії України. Київ, 2018. 73 с.

References

1. Kontseptsiiia kompleksnoho rozvytku (memorializatsii) Babynoho Yaru z rozshyrenniam mezh Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka „Babyn Yar” / avt. kol.: H. Boriak (holova), V. Hrynevych, M. Hutor, N. Kashevarova ta in. Ministerstvo kultury Ukrainy, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Natsionalnyi istoryko-memorialnyi zapovidnyk „Babyn Yar”. Kyiv, 2019. 119 s. (The concept of integrated development (memorialization) of Babyn Yar with the expansion of the National Historical and Memorial Reserve „Babyn Yar”).

2. Nakhmanovych V. Kontseptsiiia Memorialnoho tsentru Holokostu „Babyn Yar”: nevihlastvo chy naukove shakhraistvo? URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/12/1/151541/> (The concept of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center: Ignorance or Scientific Fraud?).

3. Pastushenko T. Babyn Yar i pytannia natsionalnoi bezpeky. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyu-yar-y-vopros-nacyonalnoy-bezopasnosti> (Babyn Yar and the issue of national security).

4. Lysenko O. Babyn Yar: shou na kistkakh u teatri absurdu. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2020/04/30/157421/> (Babyn Yar: show on the bones in the absurd theatre).

5. Shapoval Yu. Antykryzovi resurs polityky pam'iaty v Ukraini. *Politychni doslidzhennia*. 2021. N. 2. S. 111–134. (Anti-crisis resource of memory policy in Ukraine).

6. Kyrydon A. Polityka pam'iaty v Ukrainy (1991–2015 rr.). *Ukraina – Yevropa – Svit*. 2015. N. 15. S. 244–245. (The Politics of Memory in Ukraine (1991–2015)).

7. Hrynevych V. Podolannia totalitaryzmu i postkolonializmu: transformatsii kultury ta ideologii suchasnoi Ukrainy. *Zmina tsyvilizatsiinoi paradyhmy rozvytku Ukrainy: teoretyko-metodolohichni analiz*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2019. 552 s. (Overcoming totalitarianism and postcolonialism: transformations of culture and ideology of modern Ukraine. Changing the civilization paradigm of Ukraine: theoretical and methodological analysis).

8. Nikolaiets Yu. Istorychna polityka u konteksti reformuvannia ukrainskoho suspilstva (2014–2019 rr.). *Demokratyzatsiia politychnykh instytutiv i suspilnyi rozvytok v Ukraini : zb. nauk. prats / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody*. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2019. 432 s. (Historical policy in the context of reforming of the Ukrainian society (2014–2019)).

9. Podolskyi A. Istorychna pam'iat pro doliu ukrainskykh yevreiv u dobu Druhoi svitovoi viiny: suchasni suspilno-politychni ta istoriohrafichni tendentsii i perspektyvy. *Suspilno-politychna aktyvnist ta istorychna pam'iat yevreiskoi spilnoty v konteksti yevrointehratsii Ukrainy*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. 280 s. (Historical memory of the fate of Ukrainian Jews during the Second World War: current socio-political and historiographical trends and prospects).

10. Babij Yar: chelovek, vlast' istoriya: dokumenty i materialy. V 5 kn. Kn. 1: *Istoricheskaya topografiya. Hronologiya sobytij / sost.: T. Evstaf'eva, V. Nahmanovich; red. kol. : S. Bogunov, V. Voronin, A. Gerus i dr. Obshestvennyj komitet po uvekovecheniyu pamyati zhertv Bab'ego Yara, Gosudarstvennyj komitet po delam nacional'nostej i*

migracii, Gosudarstvennyj komitet arhivov Ukrainy, Sluzhba bezopasnosti Ukrainy, Nacional'naya biblioteka Ukrainy imeni V. Vernadskogo, Muzej istorii g. Kieva, Ukrainskij centr izucheniya istorii Holokosta. Kiev : Vneshtorgizdat Ukrainy, 2004. 730 s. (Babyn Yar: man, power history: documents and materials).

11. Podolskyi Anatolii. Babyn Yar ta postkolonialnyi pidkhid. „My maiemo vykhovaty v sobi kulturu vidpovidalnosti za pam'iat pro nashe mynule”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/culpilstvo/babyn-yar-ta-postkolonialnyy-pidhid> (Babyn Yar and the postcolonial approach. „We need to cultivate in ourselves a culture of responsibility for the memory of our past”).

12. Pastushenko Tetiana. Babyn Yar i pytannia natsionalnoi bezpeky. „Vidkhid vid kontseptu "Velykoi peremohy" yak yoho tsentralnoho komponentu ye odnym iz sposobiv protystoiaty rosiiskii hibrydnii viini”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/culpilstvo/baby-yar-y-vopros-nacyonalnoy-bezopasnosti> (Babyn Yar and the issue of national security. „Departure from the concept of the "Great Victory" as its central component is one of the ways to resist the Russian hybrid war”).

13. Nakhmanovych Vitalii. Babyn Yar... yak platsdarm dlia „ruskogo mira”. Den. 2017. 7 serpnia. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety-svitovi-dyskusiyi/babyn-yar-yak-placdarm-dlya-russkogo-myra> (Babyn Yar... as a bridgehead for the „Russian world”).

14. Shchodo pokhodzhennia finansuvannia Memorialnoho tsentru Holokostu Babyn Yar. URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/pochemu-ukrainskie-vlasti-reshili-priyutit-tovarischa-fuksa.htm> (Regarding the origin of funding for the Babyn Yar Holocaust Memorial Center).

15. Zahalnyi ohliad bazovoho istorychnoho naratyvu Memorialnoho tsentru Holokostu Babyn Yar. URL: <http://prostir.museum/files/gvbhnmcbgy1.pdf> (An overview of the basic historical narrative of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center).

16. Ofitsiinyi sait Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka „Babyn Yar”. URL: <http://babynyar.gov.ua/> (Official site of the National Historical and Memorial Reserve „Babyn Yar”).

17. Babyn Yar: masove ubyvtstvo i pam'iat pro noho: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r., m. Kyiv : Ukrainyskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu. Hromadskyi komitet dlia vshanuvannia pam'iaty zhertv Babynoho Yaru, 2012. (Babyn Yar: the massacre and the memory of it: Proceedings of an international scientific conference).

18. Illia Khrzhanovskiy, khudozhnii kerivnyk Memorialu „Babyn Yar”, rezhyser filmu „Dau”. *Ukrinform*. 02.03.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2887839-illa-hrzanovskij-hudoznej-kerivnik-memorialu-babin-ar-reziser-filmu-dau.html> (Ukrinform reports).

19. Niderlandskiyi istoryk Karel Berkhof zaiavyv, shcho bilshe ne mozhe pidtrymuvaty proiekt Memorialu „Babyn Yar” z etychnykh mirkuvan. URL: <https://novynarnia.com/2020/04/24/berkhoff/> (Dutch historian Karel Berkhoff says he can no longer support the Babyn Yar Memorial project for ethical reasons).

20. Ekspertna otsinka kinoproiektu „Dau”. URL: <https://www.washingtonpost.com/nation/2019/01/25/hundreds-ordinary-people-spent-two-years-role-playing-soviet-totalitarianism-were-they-abused-art/> (Expert evaluation of the Dow film project).

21. Skandalnyi film „Dau”: kryminal, znushchannia nad ditmy ta pozytsiia „Babynoho Yaru”. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/04/23/157384/> (The scandalous film „Dow”: crime, child abuse and the position of „Babyn Yar”).

22. Ilya Hrzhanovskij o „Dau” i ne tolko: chekisty, nacizm, svyashennaya svinya i lyubov. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3abglr5mJ3E> (Ilya Hrzhanovskij about „Dow” and not only: security officers, nazism, the sacred pig and love).

23. Babyn Yar. Muzei zhakhiv rezhysera Khrzhanovskoho. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/27/157398/> (Babyn Yar. Museum of Horrors directed by Khrzhanovsky).

24. Zvernennia ukrainskoi kulturnoi ta naukovoї spilnoty shchodo memorializatsii Babynoho Yaru. URL: <https://pen.org.ua/zvernennya-ukrayinskoyi-kulturnoyi-ta-naukovoyi-spilnoty-shhodo-memorializatsiyi-babynogo-yaru> (Address of the Ukrainian cultural and scientific community on the memorialization of Babyn Yar).

25. Badior Dar'ia, Kozlenko Ivan. Rik Khrzhanovskoho u Memoriali Babynoho Yaru. Khroniky. URL: https://lb.ua/culture/2020/05/21/458037_rik_hrzhanovskogo_memoriali.html (Year of Khrzhanovsky in the Babyn Yar Memorial. Chronicles).

26. U Babynomu Yaru vidkryly instaliatsiiu rozstrilianykh kolon. U sotsmerezkhakh yikh nazvaly „dementoramy”. URL: <https://bigkyiv.com.ua/u-babynomu-yaru-vidkryly-instalyatsiyu-rozstrilianykh-kolon-u-sotsmerezkhah-yih-nazvaly-dementoramy/> (An installation of shot columns was opened in Babyn Yar. They were called „dementors” on social networks).

27. Nakhmanovych Vitalii. Palimpsest Babynoho Yaru. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/03/15/159140/> (Palimpsest of Babyn Yar).

28. Zvernennia ukrainskykh yevreiv do hromadianskoho suspilstva Ukrainy. URL: <http://babiya.org.ua/?p=1292> (Appeal of Ukrainian Jews to the civil society of Ukraine).

29. Minkult peredav v orendu budivliu yevreiskoho tsyvyntaria prorosiiskomu Memorialnomu tsentru Holokostu. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/4/160737/> (The Ministry of Culture leased the building of the Jewish cemetery to the pro-Russian Holocaust Memorial Center).

30. Nakhmanovych Vitalii. Pytanniamy Babynoho Yaru opikuietsia osobysto holova OP Yermak. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/5/160747/> (Questions of Babyn Yar patronizes personally the head of OP Ermak).

31. Petrovskiy-Shtern Yokhanan. Anty-imperskyi vybir: postannia ukrainsko-ievreiskoi identychnosti / per. z anhl. Pavla Hrytsaka i Mykoly Klymchuka; za red. Vadyma Dyvnycha; nauk, red. Yaryna Tsymbal. Ukrainskyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu, Instytut Krytyky. Kyiv : Krytyka, 2018. 432 s. (Anti-imperial choice: the emergence of Ukrainian-Jewish identity).

32. Kontseptsiiia Memorialnogo muzeiu pam'iaty zhertv Babynoho Yaru / avt. kol.: Boriak H. (holova), Hrynevych V., Hutor M., Kashevarova N. ta in. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, 2018. 73 s. (The concept of the Memorial Museum in Memory of the victims of Babyn Yar).

Стаття надійшла до редакції 17.05.2022